

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KARDOS FERENC

„Veszedeelmes habok között látszatik életünk forogni”

FORRÁSOK A ZALAI CIGÁNYSÁG
18. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

ZALA MEGYEI LEVÉLTÁR
ZALAEGERSZEG, 2008.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	5
Bevető: Források és adatok cigány közösségekről a 18 századi Zalából...	9
FORRÁSOK	
I „ <i>Czigányok rendibe vétessenek</i> ” A cigánysággal kapcsolatos megyei rendelkezések.....	35
I.1. Cigányokra vonatkozó rendeletek és zalai rendelkezések egybe- szerkesztett szövege, Zalaegerszeg, 1774.....	36
I.2. A cigányokat érintő, a Szántói járásban kihirdetett vármegyei ren- delkezések.....	38
I.2.1. „Czigányok rendibe vétessenek, házat csináljanak”, Süm- meg, 1752.....	39
I.2.2. Cigányok házairól, Sümeg, 1775.....	39
I.2.3. Cigányok házasságáról, Ukk, 1775.....	40
I.2.4. A cigányok útleveléről, Sümeg, 1777.....	40
I.2.5. A cigányok lótartásáról, Sümeg, 1777.....	41
I.2.6. Cigányok mester legénnyé felszabadításáról, Sümeg, 1784...	41
II. „ <i>Conscriptio Zingarorum</i> ” – „ <i>Conscriptio Neo Colonorum</i> ” Cigányösszeírások Zala megyében a 18 században.....	42
II.1. Uradalmi összeírások 1762-ből	44
II.11. Az alsólendvai uradalomban élő cigányok összeírása	45
II.12. Zalaegerszegi cigányok összeírása	47
II.13. A kanizsai uradalomban élő cigányok összeírása	48
II.14. A keszthelyi uradalomban élő cigányok összeírása	49
II.15. A sümegi uradalom örökös cigány jobbágyainak összeírása	50
II.2. 1768 évi cigányösszeírások	53
II.2.1. Cigányok összeírása a Kapornaki nagyobb járásban	54
II.2.2. Cigányok összeírása a Kapornaki kisebb járásban	65
II.2.3. Cigányok összeírása a Muraközi járásban	78
II.2.4. Cigányok összeírása a Szántói járásban	83
II.2.5. Új polgárok összeírása a Tapolcai járásban	106
II.3. Cigányösszeírás kérdőívei a Tapolcai járásból 1772-ből	119
II.3.1. A mindszentkállai Görcsi Istók és családja	119
II.3.2. A monostorapáti Görcsi Istók és családja	120
II.3.3. A kővágóörsi Boronyai István és családja	120
II.3.4. A petendi Koró Mihály és családja	121
II.3.5. A dörögdi Kardos János és családja	121

II.3.6. A zánkai Péter Farkas és családja	122
II.3.7. A salgföldei Kovács István és családja	122
II.3.8. A henyei Horváth Pál és családja	123
II.3.9. A henyei Görcsi Mihály és családja	123
II.3.10. A szentbékáli Görcsi Ádám és Görcsi Pál családjai	124
II.3.11. A diszeli cigányok összeírása	124
II.3.12. Az Udvariban lakó Szörös János és Istók családja	124
II.3.13. Az Udvariban lakó Szörös János családja	125
II.3.14. A Felső Dörgicsén lakó Lucza Ferencz családja	126
II.3.15. A Szentantalfán lakó Szörös Mihály családja	126
II.3.16. A csicsói Baka Judith családja	127
II.3.17. A Szentjakabfán lakó Lucza László és családja	127
II.3.18. A zánkai Péter Farkas és családja	128
II.3.19. A zánkai Farkas György és családja	129
II.4. Cigányösszeírások 1773-ból	130
II.4.1. Cigányok vagy új polgárok összeírása a Kapornaki na- gyobb járásban	131
II.4.2. Cigányok összeírása a Kapornaki kisebb járásban	171
II.4.3. Cigány vagy új polgárok összeírása a Muraközi járás- ban	200
II.4.4. Cigányok összeírása a Szántói járásban	216
II.4.5. Új polgárok összeírása a Tapolcai járásban	249
III. „...az cigány gyermeknek egy esztendőbeli tartásáért...” A zalai cigány gyermek Mária Terézia és II. József korában	272.
III.1. Azon Zalaegerszegré és vidékére elhelyezett cigány gyermekek összeírása, kiknek tartásáért a vármegye 1777 február 1. és ápri- lis vége közt díjat fizetett a „nevelőszülőknek”	273
III.1.1. A Kapornaki kisebb járásból	275
III.1.2. A Kapornaki nagyobb járásból	286
III.1.3. A Szántói járásból	295
III.1.4. A Tapolcai járásból	301
III.1.5. A Muraközi járásból	303
III.2. Kimutatások szökött cigány gyermekekről 1777-ből	305
III.2.1. A Szántói járásból	305
III.2.2. A Kapornaki kisebb járásból	305
III.2.3. A Tapolcai járásból	306
III.2.4. A Kapornaki nagyobb járásból	307
III.3. Zala Vármegyei rendelkezés cigány gyermekek visszaviteléről nevelő szüleikhez, Zalaegerszeg, 1777.	307

III.4. A cigány gyermekeket is gyógyító Simonffy István egerszegi kirurgus kérelme a vármegyéhez, Zalaegerszeg, 1783.	308
III.5. Kimutatás a Hont vármegyéből áttelepített gyermekekről és a tartásukért az első negyedévre kifizetett tartásdíjról	309
III.5.1. Összesítés a Hont vármegyéből áttelepített gyermekekről és a nevelésükért kifizetett tartásdíjrakról Zalaegerszeg, 1783.	311
III.5.2. A gyermekek neveléséért átvett járandóságok nyugtái 1783-1784.	313
III.5.3. Körözvény, egy Hont megyéből Horvátországba elhelyezett gyermek szökéséről, Sümeg, 1784.	316
IV <i>Vallya a tanú le tett hite után...</i> Cigányok a törvényszék előtt	317
IV.1. Árvai György, hamis lócserevel megvádolt lókereskedő ügyének irataiból Rendek, 1759.	318
IV.2. Horvát Mihály tanúvallomása a többrendbeli lopással megvádolt Horváth Mihály, Mondér János, Mondér Farkas és Horváth Éva ügyében, Baksa 1761.	319
IV.3. „...az áldomássa iváson magha is jelen volt...” Vallomások Törjék Rozália andráshidai özvegyasszony és az általa lólopással megvádolt Burka Márton egerszegi cigánykovács peréből, Zalaegerszeg, 1761.	321
IV.4. Csáktornyai úriszékről átküldött nyomozási iratok, melyek alapján többeket megvádoltak, Csáktornya, 1761.	326
IV.5. A csáktornyai uradalom úriszékén megindult büntetőper nyomán bevádoltak Zala megyei törvényszéki perének a tótsági Turba János vajdára vonatkozó szövegei	331
IV.6. Wagner György kanizsai bíró levele Oszterhueber Ferenc Muraközi járás főszolgabírájához Csáktornyára a meglopott Haidu Mihály csizmadia ügyében, Nagykanizsa, 1761.	334
IV.7. A zalaszabari plébános által a börtben való táncolás vétsége miatt vádolt Deli György folyamodványa, melyben az egeraracsai cigányok, mint muzsikusként szerepelnek, 1781.	335
IV.8. A vármegye büntető törvényszékén 1785 április 21-én Inkey Ádám első alügyész által csavargással és lopásokkal megvádolt Horváth György, Horváth Ádám, Horváth Krisztina, Kolompár Marianna és Sanda Mihály perének irataiból, Zalaegerszeg, 1785.	336
IV.9. Többrendbeli lopással vádolt Burka István, Horváth Ádám, Németh László és Horváth Marianna perének irataiból, Zalaegerszeg, 1787.	339

IV.10. A tolvajlással megvádolt nagylengeli Horvát László, Horvát Ferenc, Boronyai Krisztina és Boronyai Jutka perirataiból, 1792.	342
IV.11. A férje megölésével vádolt Pécsi Éva ügyének irataiból, Nagyzsanizsa, 1799.	346
V. „mesterségeket jól értvén, tovább is munkájok recommendáltatik, tsak egyéb excessust ne tegyenek” Kérvények, folyamodványok, menlevelek	349
V.1. Árvai János és Gercse Ferenc cigánykovácsok kérelme ló tartásának engedélyezése ügyében, Sümeg, 1763.	350
V.2. A zalaegerszegi új polgárok folyamodványa a vármegyéhez, Zalaegerszeg 1764.	351
V.3. Ábrahám, lövői cigány kérelme, 1764.	353
V.4. Dereskey János levele az elszökött és így adót nem fizető Boros István ügyében, Zalaegerszeg, 1776.	353
V.5. Mihály György új polgár személyleírása, Zalaegerszeg, 1778.	354
V.6. Kozák Nótár kolompár mesterrel kapcsolatos vármegyei eljárás, Zalaegerszeg 1776-1779.	354
V.7. Keszthely mezővárosi előljáróinak jelentése egy vásárban elkobzott ló értékéről, 1782.	361
V.8. Zalaegerszegi polgárok levele a Vármegyéhez földesuruk, a Veszprémi Püspök őket sértő rendelkezéseiről, Zalaegerszeg, 1793.....	362
Glosszárrium	363
Helynévmutató	367
Személynévmutató	380
Felhasznált irodalom	413

FORRÁSOK ÉS ADATOK A CIGÁNY KÖZÖSSÉGEKRŐL A 18. SZÁZADI ZALÁBÓL

Bevezető

A zalai cigányság közép- és újkori történetének összefoglalására rendszeres kutatás hiánya, az eddig közölt források csekély száma miatt nincs mód. Úgy véljük, hogy még forráskiadványunk sem teszi lehetővé ezt, csak adataival elindíthatja az erre törekvő történeti, néprajzi kutatásokat. Ezért e bevezető tanulmány célja az eddig publikált források említésén túl elsősorban az itt közölt forráscsoportok történeti hátterének megrajzolása.

A források típusai és viszonya a cigánysághoz

A 18. században saját írásbeliséggel nem rendelkező cigányság nem hozott, hozhatott létre saját „belső” forrásokat, az iratok többnyire az uralkodók, vagy a Helytartótanács által kiadott rendelkezések okán keletkeztek.

Tóth Péter fent idézett írásában bőven szól az iratok keletkezésekor fennálló, tartalmukat kevésbé vagy erőteljesebben befolyásoló más tényezőkről: érdektelenségről, értetlenségről, rossz értelmezésekről, esetleges előítéletességről,¹⁰ így ezekről most nem teszünk említést. Csak azt, a forráskritika szempontjából fontos kérdést vetjük föl, hogy ezek a cigány közösségek, emberek közvetlenül vagy közvetve részt vettek-e a róluk tudósító iratok létrejöttében. A források túlnyomó többsége az irat tartalmát is meghatározó céllal, a forrásban szereplő cigány közösség vagy személy akaratán (néha tudtán) kívül jött létre. Azonban, az itt közölt források alapján, három típus különíthető el a források és a forrásokban szereplő cigány személyek, közösségek viszonyát illetően.

1. Vannak forrástípusok, melyek nem igényelték a cigány közösségek semmiféle részvételét: például rájuk vonatkozó szabályok, rendeletek, statútumok (itt az I. fejezetben), adminisztrációs okból készült iratok (például az itt közölt, a cigány gyermekek tartásáért kifizetett járandóságok listái és elismervényei). Ezekben a forrásokban csak arról kapunk adatot, túl az előforduló cigány család- és személyneveken, hogy a korabeli cigányság életmódjáról, jogi és társadalmi helyzetéről általában mi az uralkodó és tanácsadói köre véleménye, illetve a vármegyék és a települések irányítóinak vélekedése. Jellemző

¹⁰ TÓTH P. 1998. 42-43. p.

ezekre az iratokra a sematikus cigánykép, melynek ugyan van valóság-tartalma, de nem mutatja a korabeli cigány társadalom differenciáltságát és nem is törekszik annak megismerésére, mert egyetlen célja a jobbágytársadalomba való beolvasztás.

2. Vannak olyan forrásaink is ebből a korból, melyek igényelték a cigány közösség, személy közreműködését, a tőlük előszóban kapott információkat felhasználva jöttek létre. Így valamelyest valósabb képet mutatnak a forrásban leírt cigány közösségekről, személyről, főleg azokban a témakörökben, ahol nem volt érdekelt sem a cigány adatközlő, sem az adatokat lejegyző a tények kisebb-nagyobb módosításában. Két nagy forráscsoportot hozhatunk erre példaként: a cigányösszeírásokat és a perszövegeket. Mindkettőnél személyes kapcsolat alakult ki az adatközlő és a kérdező között, mely az információk pontosítására, árnyalására is módot adott.¹¹ A cigányösszeírásoknál az uralkodó elvárásainak való megfelelés, a pereknél a váddal kapcsolatos, sokszor ambivalens viszonya az adatok módosítására a legfőbb kényszerítő erő.

3. Forráskötetünkben egy kérelem¹² és Kozák Nótár menlevelei¹³ képviselik leginkább a harmadik típust, mely legközvetlenebb módon kapcsolódik a cigány közösséghez, hiszen az ő megbízásából, akaratából készül. Természetesen ezeket sem írástudó cigányok hozták létre, hanem – a kor szokása szerint – ezzel megbízott írástudók (deákok, írástudó mesterek, akiknél dolgoztak) segítségével vették igénybe.

A cigány közösségek írásbeliséghez való viszonya nem csak a források tartalmát, hanem körét is befolyásolja. Nyilvánvaló, hogy feudális társadalomban alávetetten élő cigány közösségek nem hozhattak létre olyan történeti forrástípusokat, melyeket a magyar államiság – a Magyarországon kisebbségben élő népekre vonatkozóan is – létrehozhatott. Az is természetes, hogy a szóbeliségben élő cigány társadalom nem írta le gazdasági ügyleteit, jogszokásaiból adódó megállapodásait, ezek tartalmának lejegyzése csak másik, fejlett írásbeliséggel rendelkező nem cigány szerződő fél (uradalom vagy városi elöljáróság) szándékából, vagy utólag, peres ügy esetén történt.

Így a cigány társadalom belső életére nézvést nagyon kevés információknak van (leginkább néhány családi peres ügyből), valamelyest több adattal rendel-

¹¹ Például az 1773-as cigány összeíráskor, ahol a lakhatásnál többnyire az el is várt „*habitat in domo juxta seriem*” – a falu sorjában van háza, szerepel, de néhol jelezve van a konkrét átmeneti állapot is: a ház épül, vagy már kapott házhelyet az összeírt. A perszövegek esetében a rokonságról, vallásról, néhány szokásról szólnak hitelt érdemlően, ha ezek nem kapcsolódnak a bűnesethez.

¹² A tapolcai Árvai kérelme a lótartás engedélyezéséért, lásd: V.1. forrás.

¹³ Lásd: V.6. forrás.

kezünk a cigány közösség (kompanya, nemzetség, család) és az őket körülvevő helyi társadalom kapcsolatáról, a leggazdagabb adatforrások pedig a 18. századi népeesség-összeírások.

Nemcsak a források létrehozásában való részvétel határozza meg az elérhető források körét, hanem a cigányság jogi és gazdasági helyzete is. A cigányok közt nem találunk teljes jobbágyot; ha van is párnak földje, csak házas vagy ház nélküli zsellér, nagyon kevés ingósággal. Nem volt köztük nemes, tisztviselő, sem korabeli értelmiségi. Így sok irattípusban, például a vagyonsz-szeírásokban, hagyatéki iratokban, úrbéres iratokban, nemesi összeírásban nem lelhetünk fel cigányokat (de Czigány vezetéknevű nemeseket igen).

Ezt a nyilvánvaló ténytet azért fontos megjegyeznünk, hogy megfelelően értékelhessük a lehetséges forrástípusok és az eddig közölt forrástípusok körét, illetve hogy egyes forrástípusok hiányának nem az írásbeliség hiánya, hanem az alávetettség, a jogi és társadalmi peremhelyzet az oka. Ez a forrásadottság befolyásolta az eddigi forráskiadást is: az egzotikum és a nagyobb tömegű forrásanyag okán a perszövegek és az összeírások kerültek a történeti vizsgálódás homlokterébe, míg a szórtabban előforduló, és ezért sokkal több időráfordítással, szerteágazóbb kutatással feldolgozható gazdasági iratok, vármegyei közgyűlési iratok csak más gazdaságtörténeti kutatások hozadékaként kerültek elő.

A zalai cigányságra vonatkozó források és adatok a 18. század első feléig

A magyarországi cigányság nagyobb tömegű betelepedésének dátumát az eddigi kutatások a 14. század végére, 15. század elejére teszik.

Zalából az eddigi forrásközlések legkorábbi, bizonyosan a cigány etnikumra vonatkozó adata egy statútum, illetve ennek regesztabejegyzése 1612-ből.

Ez az irat is egy felsőbb utasítás érvényesítésére született. A bejegyzés szövege magyarul: "*A nádor megkeresésére elhatározzák, hogy kiűzik a megyéből a rabló és tolvajkodó cigányokat, mivel sok kárt okoztak, gyakran kitörtek a szomszédos megyékbe is.*"¹⁴

¹⁴ TURBULY É. 1996. 15. p. 885. (I.286.).

A statútum szövegének magyar fordítása:¹⁵

Zala vármegye statútuma a területén lakó cigányok kiűzéséről annak érdekében, hogy a lakosoknak az ellenük való panaszai megszűnjenek.

A méltóságos nádorispán úr megkereste a vármegyét azoknak a cigányoknak az innét való kiűzésével kapcsolatban, akik orozásból és tolvajlásokból szoktak élni, sok kártételt és kárvallást okoznak, s a szomszédos országokba is beütéseket visznek véghez. Erre tekintettel elrendeltetett, hogy az előbb mondott cigányok számára ebben a vármegyében senki se nyújtson semmiféle, az előbbi, megszokott életmódjuknak megfelelő tartózkodási helyet vagy lakhelyet, hanem űzzék el őket, olyanképpen, hogy többé ebben a vármegyében egyetlen helységben se találhassanak meg, hogy az ellenük támadt eddig való panaszkodások oka és alkalma tökéletesen megszűnjék és a panaszkodók lelkéből gyökeresen ki-töröltessék.

Azt nem tudjuk, hogy kikről van szó, azt sem, hogy sikerült-e kiszorításuk a megyéből. Az viszont a 18. századi peranyagokból – az itt közöltekből is – teljesen nyilvánvaló, hogy nem kevés gondot okozott a vármegyének a több megyén keresztül haladó, többnyire vegyes etnikumú rablóbandák megfékezése, elfogása.

Ebből az időszakból még egy – közvetett – adat áll rendelkezésre: 1616 júniusa és 1617 júniusa között a török fennhatóság alatt lévő Kanizsa kincstári naplóiban szerepel a cigányok adója.¹⁶ Az említett adatok minden bizonnyal cigány közösségekhez kapcsolhatók, nem úgy a *cigány* kifejezés családnévként való előfordulásai a fenténél korábbról, 1490-től.¹⁷ Vélhetően nem cigány közösségek tagjai voltak e családok. Az adatok csak arra bizonyítékok, hogy a

¹⁵ ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Statútumok gyűjteménye, 672. p. TÓTH Péter bocsátotta rendelkezésemre a forrás magyar fordítását, köszönöm.

¹⁶ A mukáták között. Ez a speciális, a szultán számára lekötött adók, vámok és illetékek köréből állt, tartalmazta az eszéki hídátkelési díjat, a környék cigányainak adóit, a marhák és a rideg állatok utáni illetéket és egyebeket, amely ugyanerre az időre vetítve 1.880.375 akcsét tett ki. VÁNDOR L. 1996. 355. p.

¹⁷ 1490-ben a borzvári Czigány Gergelyt, 1497-ben Karicsai Czigány Ferencet és Istvánt, (utóbbit, mint Alsólendvai Bánfy Jakab ügyében eljáró királyi embert) említik, kiknek birtoka Karicsa, Szántóháza és 1528-tól Zágorhida. 1513-ban Mogyorókeréki Czigány családról hallunk. 1523-ban Dánielkarmacs birtokrészét András 100 forintért zálogba adta Kápolnásfalui Czigány Miklósnak és Györgynek. 1542-ben a Nemesnépfalvai Czigány család tagjai, András, Mihály és Péter egy-egy telket bírtak Nemesnépfalván.

"cigány" kifejezést már a 15. századtól ismerték, használták Zalában is. Czigány családnév a cigányösszeírásokban is előfordul a 18. században, például Lendvaújfalun (Czigány László, házas), tehát nem csak nemesi névként kell vele számolnunk.

A 18. századtól megszorodtak forrásaink a töröktől fölszabadult és újjáépülő Zalában is, elsősorban a Habsburg uralkodók rendelkezései hatására és a megerősödött vármegyei adminisztráció munkája nyomán, tehát a cigányságot is leírni, számba venni, nyomon követni akaró hatalom részéről. A cigányság ügyeivel a vármegyei adminisztráció a 18. század során átalakult, továbbfejlődött közigazgatási keretekben foglalkozott, melyet röviden – Kapiller Imre tanulmánya alapján¹⁸ – mutatunk be.

Zala 1715-ben különvált Somogy megyétől, s ekkor négy járásra tagolódott: a tapolcaira és a szántóira, kapornaki nagyobb és kisebb járásra.¹⁹ A járásoknak sem székhelyük, sem elnevezésük nem volt állandó. A Kapornaki nagyobb járást nevezték kapornakinak, egerszeginek, szentgrótinak vagy Zalán túlinak is, a tapolcait sümeginek (1632-ben ide került a megyei törvényszék).²⁰ A 18. század közepéig megmarad ez a beosztás: Kapornaki nagyobb (vagy Egerszegi), Kapornaki kisebb (később csak Kapornaki néven), Szántói, Tapolcai járás és Muraközi járás (melyet "Insula Muraköz", Muraközi sziget, vagy csak „Insula” néven is emlegetnek forrásaink). 1777-ben alakították ki a még mindig a legnagyobb központi, Egerszegi, (korábban, más néven Kapornaki nagyobb) járásból a Lövői járást.

A megye etnikai képe is jelentősen változott ebben a korszakban. A török kiűzését követően sokféle nemzetiség népesítette be a puszta helyeket, elsősorban a kanizsai vár körüli elnéptelenedett településeket, így cigányok is érkeznek bizonyosan, azonban kevés adat maradt fenn róluk. A kanizsai tanács 1716. május 24-i ülésén Marx Sámuel lendvai zsidó panaszt emelt a kanizsai „cigány vajda” ellen. A tanács elrendelte, hogy a vajda egyezzen ki a zsidóval. A vajda meg is ígérte, hogy az ellopott dolgokért 4 forintot fizet.²¹

¹⁸ KAPILLER I. 2000. 47-51. p.

¹⁹ A kapornaki nagyobb és kisebb járás 1536-ban a korábbi nyugati járásból alakult ki, az előbbinek Zalaegerszeg, az utóbbinak Kanizsa lett a központja.

²⁰ TURBULY É. 2000. 23-30. p.

²¹ Kanizsa város protokolluma 1690-1755. Iványi Béla fordításában, kézirat Thury György Múzeum TGYM A.72.2.1. 77. p. A kézirat alapján készült kismonográfia RÓ-ZSA M. 1996.

Két nappal később Lebel Sámuel jelentette be, hogy a cigányok tőle a kanizsai vásár idején elloptak egy darab „kranäsch-t”, vagy „kranascht”²², melyet Mulnár János volt bírósági írástól és Takács Ferenc olcsón felvásárolt, mire a magisztrátus őket 50 Ft bírságra ítélte.²³

1717-ben, a július 25-i kisgyűlésen (*Particularis Congregatio*-n) 4 forintos büntetést helyeznek kilátásba a német cigányok elleni felkelés elmulasztása miatt.²⁴ A „német cigányok” a német nyelvterületről a 16-17. században visszaáramlott (véltetően már a német nyelv bizonyos kifejezéseit beszélő) cigány közösségek voltak, kereskedéssel foglalkoztak elsősorban. Zalaiban ekkor már élhettek nem német cigányok is. A cigány közösségeknek bevándorlási területéről való elnevezésének nem ez az egyetlen példája: az összeírásokban is szereplő, ortodox hitű, valószínűleg román nyelvterületről érkezett „vlachi” cigányok, az „oláh” cigányok jelenléte. A 18. században összeírt családok esetében a „Horváth” vezeték a leggyakoribb, ami utalhat Horvátország felőli betelepülésre.²⁵ A cigányok elleni felkelés meghirdetésének, majd elmulasztásának okát nem tudjuk, de okkal vélhetjük, hogy nem volt akkora konfliktus az itt élő magyarok és – ha volt – csekély lélekszámú cigányság közt, mely súlyosabb üggyé dagadt volna.

1752-ből Nagy Pál hoz - peranyag közlései során - zalai illetőségű, vagy Zalát is megjárta cigány személyekre vonatkozó adatokat. A taksonyi és a szigetvári perek ítéletei alapján tudjuk, hogy a nagyobb zalai településeken, Kanizsán, Zalaegerszegen, Szentlászlón vásárok és búcsúk alkalmával raboltak.²⁶ Kötetünkben is találkozunk e perekben szereplő nevekkkel (Horváth, Burka, Pipita) és helyekkel, így egy Muraközti Zalán, Somogyon át Baranyában és Tolnában is minden bizonnyal megforduló csoportról lehet szó mindkét forrásközlésben.²⁷

Zala megye jelentős része tartozott nagybirtokhoz a 18. században, és épp ekkor cserélődnek ki e nagybirtokok birtokosai.²⁸ Kialakulnak, majd megerő-

²² A *kranäsch* egy német nyelvű szlovák kiadvány szerint alsószoknyához tartozó zöld színű viseletdarab vagy szövetségesség (KOLLAR J. 1832. 248. p.), a büntetés nagy összegből ítélve drága holmi, vagy elég sok szövet lehetett.

²³ Kanizsa város protokolluma 1690-1755. 78. p.

²⁴ TURBULY É. 1987. 108. p.

²⁵ A cigányság 18. századi európai vándorlásairól és az ezzel is kapcsolatos népelnevezési gyakorlattól lásd FRASER 1996.

²⁶ NAGY P. 2002.a. 32-38. p. 5.1 szigetvári., 38-40. p. 5.2. tapsonyi per, 1752.

²⁷ E perek és az általunk közöltek összevetését lásd az V. fejezet bevezetőjében.

²⁸ Kanizsa felszabadítása után az alsólendvai, lenti és csobánci birtokokat 1712-ben Esterházy Pál nádor, a belatinci uradalmat Csáky György gróf szerezte meg. A hatalmas muraközi birtoktestet 1720-ban Althan János gróf kapta meg adományként. 1737-40 kö-

sődnek a nagy uradalmak, melyekre nem terjed ki a vármegye joghatósága, s melyekről csak az uradalmi központok és birtokos családok levéltári anyaga adhat cigányokkal kapcsolatos forrásokat. Fontos volna a cigányság gazdasági tevékenységét illetően is az uradalmak gazdasági iratait áttekinteni. Vélhető, hogy az uradalmak - és az oppidumok - vezetése, illetve az uradalmakban lakhatást és megélhetést, munkát kereső cigány csoportok mindig is törekedtek arra, hogy jogi szempontból is rendezett legyen a cigány közösség és földesura, illetve a városok vezetésének viszonya. Jó példa erre a nagykanizsai, kovácsolással foglalkozó Burka vajda és Nagykanizsa birtokosainak viszonya.²⁹ 1738-ban Burka Marci cigányvajda levélben kéri Szapáry István bárót, hogy cigányjaival együtt letelepedhessen birtokain. Erre Szapáry engedélyt ad évi 2 nap robot és sátoronkénti évi 50 dénárért.³⁰ 1743-ban Szapáry István elhunyt, utódok nélkül. A kanizsai és Kanizsa környéki birtokai végül gróf Batthyány Lajoshoz kerültek. 1744-ben Burka vajda kérte Kanizsa új tulajdonosát, Batthyány Lajost, hogy azokat az engedményeket és szabadságokat, melyeket a korábbi tulajdonos, Szapáry adott neki, szeretné megerősíteni. Gróf Batthyány Lajos helyben hagyta az addigi szabályokat.³¹ 1753-ban a kanizsai uradalom összeírásában „*Czillika fundusán*” élő censualisták között szerepel *Burka cigány házhele* (194 négyszögöl 3-ad osztályú terület) és *házi kertye* (2-od osztályú, 1191 négyszögöl terület), melyekből alig több, mint fél holdat művel,³² tehát - mondhatjuk - rendezett jogi- és birtokviszonyok között élt a kanizsai uradalomban.

---

zött szerez birtokokat a Festetics család, Kristóf és Pál (Keszthelyt, Rezit, Kemendet, Tátikát). Batthyány Ádám előbb a szentgróti uradalmat is megszerzi (1654-56), majd 1743-ban Kanizsát, 1744-ben Homokkomáromot. A Széchényiek a pölöskei, a szentgyörgyvári jószágokat birtokolták. A nagybirtokosok közt megtaláljuk az egyházi birtokosokat is. Köztük is a legjelentősebb a veszprémi püspökség, a veszprémi káptalan, és budai tár-saskáptalan. FELHŐ I. 1970. 362-371. p.

²⁹ A forrásokat a Nagykanizsa városi monográfia II. kötetének munkálatai közben leltem föl e kötet szerzője.

³⁰ Muraszombat, 1738. május 30. Magyar Országos Levéltár (MOL) Batthyány család levéltára P 1313. 36. csomó, lad. 13. № 28. 1738. május 30. Muraszombat. A sátrak számát nem közli a forrás. A Szapáryak több birtokkal is rendelkeztek ekkor Dél-Dunántúlon Letenye és Nagykanizsa térségében.

³¹ MOL P 1314 Batthyány cs. levéltára No 80873. Sajnos a szabályokat tartalmazó iratot még nem találtuk meg.

³² MOL P 1322 Batthyány cs. levéltára 328. tétel. *Nagy Méltóságú Német Újvári Gróf Batthyány Lajos kegyelmes urunknak Nagy Kanizai és mostanság hozzá tartosandó Homokkomá-romi dominiumban lévő méltóságghos uraságh fundusainak és appertinentiáinak extractusa.*— Az összeírás szerint az összes területből 68 rész (fracta) művelt.

Ugyancsak fontos forrásközlés a gazdasági kapcsolatokat megvilágító szerződés a Festetics balatonkeresztúri uradalmából.

Az 1780. május 16-án kelt kontraktus szerint Festetics Pál simonyi erdejében, a vendégfogadó fölötti berekben Bogdán József, Bogdán Péter, Ignác János, Ignác István „öt sátorbél olá cigányok” beregfából faragnak, akik személyenként ezért 12 forintot fizetnek. Ezen felül személyenként termékkel is fizetnek: hársfából öles vagy nagyobb „diszno füröszttö tekenyőt”³³, három kisebb teknőt, három melencét (egy nagyobbat, két kisebbet), öt szóró lapátot, öt kanalat és egy kaponyát³⁴. A munkát, az erdőben „pazarlást nem tévén” kell végezni a hajdú által megmutatott területen.³⁵

E cigányok a forrásközlő szerint, és nevükből sejtethetően is a román nyelvet beszélő, ma beás cigány nyelvi-kulturális csoportként határozhatók meg.³⁶

1775-ben egy másik „tekenyős” csapat is dolgozott, a brezovici Rástyá Mihály, Gerebics József és Zvér Balázs az uraság simonyi erdejében, akik – a forrásközlő vélekedésével ellentétben – nem „letelepedett” cigányok lehettek, erre utaló kifejezés nincs a közölt kontraktusban, s e nevek sem fordultak elő ekként e kor forrásaiban.³⁷

A cigány kifejezés helynévként is előfordul a 18. századi Zalában. Nagykanizsán például már 1753-ban létezik Czigány utca.³⁸

A cigány, mint tulajdonságot jelző kifejezés is előfordul ekkor. Példaként a kanizsai 1744. február 24-i teljes tanácsulást említjük, mely kimondta, hogy Jung János György patkoló kovács, mivel itteni mestertársait és az egész céhet *cigányoknak* nevezte, az egész céhet nyilvánosan kövesse meg.³⁹ Ez a forrás azt is bizonyítja, hogy egyfelől a cigány kifejezés szociokulturális meghatározása (mindenki cigány, aki kinyilatkoztató által vélt cigány életmódot folytatja) és az ennek nyomában járó előítéletesség már ekkor is létezett, még ha a zalai forrásanyag áttekintése alapján a megyében is nem vált jellemzővé. Mezey Barna az 1986-os dokumentumkötetben a társadalmi különbségek fokozódásában és a

³³ Olyan teknő, melyben fél disznó elfért, ebben „füröszötték”, azaz forrázták, sózták, esetenként pácolták a tartósítandó disznóhúst.

³⁴ Fa merítőedény, mely merőkanál méretű lehetett.

³⁵ PETÁNOVICS K. 1981. 56-57. p. és 149. p., 160. kontraktus.

³⁶ Akiket a 19. század végétől a 20. század utolsó harmadáig foglalkozásukra utaló néven „teknősöknek”, „teknővájóknak” is neveztek. A beások legfőbb magyarországi lakott térsége ma is a Dél-Dunántúl.

³⁷ PETÁNOVICS K. 1981. 56. p. és 118. p., 55. kontraktus.

³⁸ A mai Petőfi utca felső része. 2006. 67. p..

³⁹ LENDVAI A. 2006. 209. p., Kanizsa város protokolluma 1690-1755. 192. p., itt február 27. szerepel.

cigánysággal kapcsolatos ismerethiányban véli – joggal – az előítéletesség¹ csíráinak kialakulását.² A zalai források átnézése során azt tapasztaltuk, hogy a cigánysággal közvetlen kapcsolatot tartó magyarság döntéseiben a konkrét ismeret áll rendelkezésre a településen élő cigány közösségről, személyről, e szerint ítélik őt meg, míg a cigányságot nem ismerő, vagy csak speciális oldaláról ismerők (például a velük szemben hivatalból eljárók tiszték) körében jelen van az előítéletesség. Ugyanezt Nagy Pál is megállapítja a cigányok egyenrangúságának kétségbe vonásával, és az ebből eredő konfliktusokkal kapcsolatban.³ Véleményünk szerint az egyenrangúság és előítéletesség kérdését össztársadalmi vonatkozásban (cigány, paraszt, polgár, nemes, arisztokrata egymásról alkotott vélekedéseinek összehasonlításával) volna szükséges vizsgálni.

A 18. század közepéről a legfőbb cigányságról tudósító forrásközlés idáig minden bizonnyal Ördög Ferenc egyházi összeírásokat közlő öt kötetes munkája.⁴ A munkát ismertető tanulmány szerint⁵ 1745 és 1771 között a települések 10%-ban írtak össze cigány etnikumukat is jelölve cigány lakost, összesen 58 családban (házban) 337 főt. ⁶ Ennél azonban jóval több összeírt cigány lakos lehetett e településeken, hiszen az összeírások egy részében semmiféle etnicitást sem jelöltek. Így például Keszthelyen vagy Tapolcán nem tudjuk, kik cigányok az összeírt lakosok közül. A nevek sem igazítanak el, hiszen az olyan, cigány-összeírásokban is gyakorta előforduló nevek, mint a Horvát, Árvai, Baranyai a magyar vezetéknevek között sem ritka. Mindenesetre ezek az összeírások már jelentős lélekszámú, az 1768-as cigányösszeírás lélekszámainak megfelelő jelenlétet sejtetnek. Az mindenképp vizsgálandó majd, hogy az egyházi (katolikus) összeírásokban szereplő cigány családok és a cigányösszeírásainkban szereplő cigány családok közt mekkora az átfedés, illetve lehet-e köztük a beilleszkedés, integrálódás terén valamilyen szignifikáns különbség.

¹ Ami szerintünk mindig jelen van két egymástól különböző ember, embercsoport vonatkozásában! Társadalompszichológiai vonatkozásait lásd ALPORT 1999.

² MEZEY B. 1986. 119-120. p.

³ NAGY P. 2000. 12-13. p.

⁴ ÖRDÖG F. 1991-1998.

⁵ Az összeírások etnikai adatainak összesítése a Névtani Értesítőben jelent meg „A 18. századi népesség-összeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek, mint a névszociológia forrásai” címmel, mely a válogatott tanulmányokat közreadó kötetben is olvasható. ÖRDÖG F. 2008. 255. p.

⁶ Az itt szereplő cigány személyek neveit (férj és feleség nevét), illetve az összeírt településeket a zalai cigány összeírások bevezetésében közöljük.

A kötetben közölt forráscsoportok történeti sajátosságai

Bár sok adat előkerülhet még a 18. század második fele előtti időszakból is, a megyét reprezentáló, nagy tömegű forrásbázisra, melyek közlésétől és feldolgozásától általánosabb érvényű következtetéseket is levonhatunk, csak a 18. század közepétől számíthatunk. Attól a félszázadtól, amikor megújul a megye közigazgatása és településszerkezete, és a betelepítések, betelepülések hatására jelentősen gyarapodik népessége, színesedik etnikai összetétele.

A 18. század második felének forrásbősége alapvetően a Habsburgok cigánypolitikájának és a vármegyei adminisztráció fejlődésének együttes következménye. Kötetünkben tematikus csoportokban közöljük a forrásokat, a tematizálás alapja nem a cigányság életének területei, hanem az iratok, szövegek keletkezésének célja és jogi háttere. Az alábbiakban röviden áttekintjük e tematikus csoportok főbb jellemzőit.

Vármegyei és helyi rendelkezések

A cigánysággal kapcsolatos vármegyei rendelkezések alapját a 18. század második felében többnyire a Magyar Királyi Helytartótanács (rövidebben a Helytartótanács) által kibocsátott rendelkezések – rendeletek, utasítások, körövények – jelentették.⁷ A rendelkezések az élet minden területére kiterjedtek, s legfőbb céljuk a cigányság jó polgárrá átnevelése és asszimilálása volt. Ezt a célt egyfelől a régi életmód erőszakos megszakításával (a cigány viselet, nyelvhasználat, életmód tiltásától a 2-12 éves gyermekek elvételéig és nem cigány szülőkhöz adásáig) próbálták elérni. Másfelől a befogadó társadalom számára adtak ki a befogadást kikényszerítő utasításokat (a gyermekek ingyenes oktatásától és orvosi ellátásától a kötelező inassá fogadáson át, a faluba, rendes házba telepítés kötelezettségéig).

Tóth Péter megállapításával egyetértve: „...a cigányok szabályozására irányuló rendeletek legalább annyit árulnak el a felvilágosult abszolutista állameszményről, mint magukról a szabályozandó cigányokról. Egy általános jelenségről van szó, amelyet a kutatás a következőképpen fogalmaz meg: „A felvilágosodás által feltételezett... történelem valójában egyetlen civilizáció sajátos útja.”⁸ Az államvezetés tehát a szabályozással az általa elképzelhető egyetlen utat kínálta fel a cigányoknak – vagy inkább kényszerítette őket, hogy rálépjenek arra az útra.”

⁷ A 18. század cigányokkal kapcsolatos rendelkezéseiről lásd TÓTH P. 2006; MEZEY B. 1986.

⁸ TÓTH P. 2006. 204. p.

A Helytartótanáctól kapott rendeleteket és utasításokat a 18. század második felében a vármegye közgyűlésein (generalis congregatiokon), vagy a kisgyűlésein (partikuláris congregatiokon) tárgyalták. A tárgyalás eredményeként a fő- és al-szolgabírók elindították a megfelelő eljárásokat, létrehozták a helyi szabályozásokat, és ezeket járásokként ki is hirdették.

Sokhelyütt más vármegyékben a városok, nagyobb települések csak a saját területükön érvényes helyhatósági törvényeket, az úgynevezett statútumokat (szabályrendeleteket) hoztak.⁹ Zala megyei statútumok 1702 és 1750 között (136 statútum) csak egy rendelkezést tartalmaznak cigányokra vonatkozóan.¹⁰ Zala megye közgyűléseinek regesztáit közlő forráskiadványokban 2692 regesztatételből is csak a fent említett egy vonatkozik cigányokra.¹¹ Ebből az mindenképp következik, hogy megyei felzúdulást okozó nagyobb konfliktus nem alakult ki a cigányok és az őket körülvevő társadalom között a megyében, a kisebbek pedig elrendeződtek.

Népesség-összeírások

A 18. századi zalai cigányságra vonatkozóan a legjelentősebb adatforrások a cigányösszeírások, hiszen nagy mennyiségű adatot tartalmazó, az egész megyét átfogó, viszonylag egységes elvek szerint készültek el. Ennek ellenére csak néhány megyében kezdtek meg feldolgozásukat: az 1768-as Bács-Kiskun megyei cigányösszeírásról Mészáros László¹² már 1975-ben írt egy módszertani szempontból is jelentős összefoglalást. Legújabban Schleiningger Tamás forrásközlését olvashatjuk 1760-ból, a solti járásból (Pest megye) mely az 1768-as összeírást is említi.¹³ Öröndetes, hogy készülöben az 1768-as cigányösszeírások Dunántúli megyékre vonatkozó teljes kiadása is.¹⁴ Zalában kötetünk az első forrásközlő kiadvány e tekintetben is, bár az 1768-as összeírások vázlatos ismertetésére már sor került.¹⁵

A cigányság összeírását elsőként a török hatóságok rendelték el.¹⁶ Az első országos összeírást III. Károly 1724-ben rendelte el, melyből kiderül, hogy az összeírásra, mint a rendfenntartás eszközére tekintett, a cigányság pedig jobbra

⁹ Vö. TÓTH P. 2006. 58. p.

¹⁰ TURBULY É. 1987. 101-111. p.

¹¹ A forrásközlések mutatói és átolvasása alapján. Lásd: BILKEI I.-TURBULY É. 1989., TURBULY É. 1996.

¹² MÉSZÁROS L. 1975.

¹³ SCHLEINIGER T. 2006.

¹⁴ A zalai úrbéres forrásokat is közlő HORVÁTH Zita történész és a cigány történet forráskutatásában jelentős szerepet vállaló miskolci történész, TÓTH Péter állítja össze.

¹⁵ KARDOS F. 1995.

¹⁶ TÓTH P. 2006. 70. p., vö. NAGY P. 1998.a.

a kóborló, kéregető és bűnöző életmódot folytató csoportok meghatározása volt: „kóbor cigányok és más veszedelmes emberek... Ugyanis ezen üldözött cigányok és a hozzájuk csatlakozott másfajta emberek az ilyen eljárások idején, mivel összeírva nem voltak, egész Magyarország és csatolt részein, habár főben járó bűnnel terhelten is, elmenekültek, és soha feltalálhatók nem voltak és az eddig meg nem történt összeírásuk miatt nem voltak fővesztéssel büntethetők.”¹⁷ Az összeírások azonban csak később, az 1740-es évektől kezdődtek meg.

Zalában az 1768-as összeírás előtt csak felekezeti összeírások¹⁸ némelyikében jelölték a cigány etnikumot, és néhány részleges, egy-egy uradalomra vonatkozó lélekösszeírás került eddig elő a megyei közgyűlési iratok közül.¹⁹ Ezekből csak az összeírt településen, uradalomban létező cigány családok nevei szerepelnek, az egyháziak esetében ezen túlmenően csak a gyónóképesség.

A zalai cigányösszeírások alapja az 1767. decemberi 10-i utasítás (Mária Terézia korábbi szabályozásokat összegző alaprendelete), mely előírta az összeírás konkrét formáját is. A Helytartótanács ebben „elrendeli a valamennyire letelepedett cigányok összeírását, beleértve az idegeneket és távol levőket is. Elrendeli továbbá, hogy a többi cigányt a következő év júliusáig úrbéri szolgálatra kell kötelezni, az azután is kóborlók kunyhóit és földalatti házait le kell rontani, kiket magukat le kell tartóztatni és útépítésre, vagy más közmunkára kell adni. Az öltözködéssel kapcsolatban megtiltja a gyerekek meztelenül járatását, a felnőtteket pedig a falusiak ruházódásához való alkalmazkodásra kötelezi, azzal a megjegyzéssel, hogy a nők nem járhatnak ezentúl egy szál vászonban. A törvényhatóságokat kötelezi, hogy a céheknél járjanak el a gyerekek mesterségre való oktatása érdekében. Eltörli továbbá a vajdaság intézményét és minden cigányt a falusi bírók alá rendel; végül eltiltja a lőtartást, kivéve, ha valaki valóban kereskedik lovakkal és van is azokról levele, illetve, ha a jobbágytelken lakó cigánynak a gazdálkodáshoz van szüksége lóra.”²⁰ Ezek az előírások azonban nem az alapadatokra koncentrálnak 1768-as, hanem már a kívánalmak teljesülését is mérő 1773-as összeírásban kerülnek elő kérdésként és normaként.

Ennek az utasításnak tartalmát idézi fel a forrásközlésként is már megjelent 1769-es rendelet²¹ első pontja: „Elsőbben: miként az 1761. december 10-én innen

¹⁷ III. Károly rendelkezése Heiczinger János fordítása. Lásd MEZEY B. 1986. 81. p.

¹⁸ Lásd ÖRDÖG F. 1991-1998.

¹⁹ Lásd II.1. fejezet.

²⁰ TÓTH P. 2006. 50. p.

²¹ Mária Terézia 1769-es rendeletét Heiczinger János fordításában „A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban” című kötetben olvashatjuk. MEZEY B. 1986. Ebben utal egy korábbi, a közlés szerint 1761-es rendeletre, de Tóth Péter közlése nyomán ez elírásnak, vagy a 7-es szám rossz olvasatának tűnik, ami lehetett amiatt is, hogy 1761-ben és

küldött utasításban uraságtoknak, valamint az összes vármegyéknek, városoknak és ke-
rületeknek elrendeltük a következő hó február végéig az összes cigány családokat, fel-
tüntetve feleségeiket, gyermekeiket, azok nemét és korát, úgyszintén ha valami mester-
séget űznek, vallásukat, a valóságnak megfelelően írják össze, úgy, hogy a távollévőket
és az idegeneket is személy szerint tüntessék fel, név szerint megjelölve azt is, hogy
kinél, minél tartózkodtak. Végezetül ezen összeírásokat külön táblázatba foglalva az ő
szent királyi felségéhez való felterjesztés céljából ide, ezen királyi helytartótanácshoz
minél gyorsabban küldjék fel.”²²

Úgy tűnik, hogy az uralkodó erélyes fellépése, a cigányságot „új polgárrá”
formálni kívánó rendeletek végrehajtásának szoros ellenőrzése és a vármegyei
adminisztráció megerősödése is szükséges volt ahhoz, hogy 1768-ban a vár-
megyék teljes körűen végrehajtsák a cigányösszeírásokat.

1768 két szempontból is határkő a zalai cigányság története szempontjából
is. Ez az első, teljes megyére kiterjedő adatfelvétel, s egyben ez a legfőbb hivat-
kozási pont a későbbi összeírások, illetve a vármegyei adminisztráció számára.
Az 1768-as adatok felvételével egyidejűleg ugyanis meg kívánták teremteni a
cigányság új jogi állapotát is: megállapították, illetve rögzítették állandó lak-
helyét, földesurát, meghatározták a feudális rend keretei közt jogállását, társa-
dalmi és gazdasági mobilitásának kereteit. Majd ezt az 1768-ban konstruált és
minden bizonnyal egyes helyeken létező, más helyeken kikényszerített, vá-
gyott állapotot igyekeztek fenntartani, tekintették mérvadónak a század fo-
lyamán. Például a kötetben említett, Fejér megyéből Zalába jött Kozák Nótárt
és csapatát összeírás szerinti lakhelyére, Sümegre küldik vissza.²³

Fontos kérdés: Vajon minden családot, személyt összeírtak-e, illetve ki volt a
„cigány”, „zingarus”, „neo colonus” 18. század második felében. Erre közvetlen
definíció megyei szinten nem fogalmazódott meg, de a szövegekből kiolvasha-
tó, hogy a környezetük és önmaguk által cigánynak tartott közösségeket (csalá-
dokat, nagycsaládokat, kompániákat) vették fel a cigányösszeírásokba. Így azo-
kat a nem cigány etnikumúakat is cigányként írták össze, akik az összeírások-
kor a cigány közösségben éltek, néhol – igen ritkán – ugyan jelölték, hogy nem
cigány, hanem más nemzetiségű (például magyar feleség).

1767-ben is születet december 10-én rendelet. TÓTH P. 2005.b. Az idézett szöveg vélemé-
nyünk szerint az 1767 december 10-i rendeletből való.

²² Mária Terézia rendelkezése 1769. MEZEY B. 1986. 84. p.

²³ Lásd: V.6. forrás.

A cigány gyermekekről Mária Terézia koráig nagyon kevés szó esik a forrásokban, hiszen csak a felekezeti összeírásokban, vagy egy-egy család ügye kapcsán kerülnek elő. Zalából Ördög Ferenc nyelvész említ egy fiút, aki „*Egy János nevű cigány magzatja*” a kiskomáromi református anyakönyv közelebről nem datált, 1624. március 3. – 1664. május 19. közötti bejegyzéseiben, a fiú keresztnéve elhagyásával. Érdekes ez a bejegyzés azért is, mert ez idáig sem a kötetben közölt, sem a többi, átnézett összeírásban nem találtunk egyetlen református cigány családot sem.²⁴

A 18. század közepéről cigány gyermekek nevükkel, életkorukkal, illetve gyónóképességükkel az Ördög Ferenc által közölt egyházi összeírásokban²⁵ (33 összeírásban) kerülnek elő zingarus, neocolonus, novus colonus, újpolgár megnevezésekkel. Az 1745-ös, 1757-es és az 1771-es összeírásokban 60 családban 158 tizenhat éves vagy annál fiatalabb élő cigány gyermeket írtak össze. (Ezen túl a közölt összeírásokban voltak gyermekként abban a házban összeírt fiatal felnőttek is.) A négy évesnél idősebbek – egy kivétellel – mind gyónóképese, tehát kereszteltek és öt évesek vagy annál idősebbek. Az Ördög Ferenc által közölt összeírások sem közlik mindig az összeírt nemzetiségét, így például Keszthelyen nem jelölnek ott élő katolikus cigány családokat, benne gyermekeket, annak ellenére, hogy például az 1768-ban ott összeírt Baró család szerepel a keszthelyi egyházi összeírásokban.²⁶

Az árva cigány gyermekek nem cigány családoknál való elhelyezése, illetve 1773-tól a 12 év alatti gyermekek elvétele a cigány családoktól és átadása nem cigány családoknak neveltetésre elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a gyermekek letelepedett, adózó birodalmi polgárrá váljanak. Tóth Péter a korszakot is bemutató történeti munkájából idézzük azt a két rendelkezést, mely szorosabb kapcsolatban áll az e tárgyban közölt forrásainkkal:²⁷

„ – 1773. február 22.: a Helytartótanács mindenre kiterjedő rendelkezése, amely az állandó lakás és a ruházkodás tekintetében megerősíti a korábbi rendelkezéseket, illetve jelentősen ki is egészíti azokat az alábbiakkal...

²⁴ ÖRDÖG F. 2008. 158. p. Az első magyarországi református anyakönyv, a kiskomáromi anyakönyv neveit vizsgálta a kutató, s 1982 gyermek közt talált rá a cigány fiúra. Szóbeli közlése szerint több, cigány népcsoportra utaló név vagy utalás nem fordul elő e forrásban. Tanulmánya előbb megjelent a „Szavak – nevek – szótárak” című kötetben, majd másodközlésként a 2008. évi „Válogatott tanulmányok” közt.

²⁵ ÖRDÖG F. 2008. 255-256. p.; előbb ÖRDÖG F. 2005.

²⁶ A vezetőknév vagy a báró köznévből, vagy a *baró* cigány kifejezésből (jelentése nagy) eredhet.

²⁷ TOTH P. 2006. 51-52. p.

4. A gyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni a parasztokhoz, akik a vármegyétől napi három krajcárt²⁸ kapnak egy-egy gyerekért, amíg azok nem képesek dolgozni....

- 1774. január 3.: a Helytartótanács kiegészíti, pontosítja az előbbi rendelkezést azzal, hogy csak a két évesnél idősebb és 12 évesnél fiatalabb cigánygyerekeket lehet elvenni és a parasztokhoz kiadni, a 12 év fölöttieket szolgálatra vagy mesterségre kell kényszeríteni; a telekföldet bíró jobbágyok tarthatnak csak lovat, de nem kereskedés, hanem munkavégzés céljából; végül a szolgabírák legalább negyedévenként kötelesek ellenőrizni a járásuk területén lakó cigányokat."

Minden bizonnyal voltak e rendelkezéseknek közrendészeti motivációi: meg kívánták akadályozni a jelentősen gyarapodó cigány lakosság egy része által elkövetett jogsértéseket, korlátozni akarták - más mozgó népcsoportokhoz (pl. görögök, zsidók) hasonlóan - a vándorlás terét és szabadságát. Ezek a mai szemmel nagyon kemény rendelkezések nem indokolhatók csak ezzel a motivációval, hiszen Mária Terézia uralkodása előtt - még abban az időszakban sem, amikor III. Károly 1712-es rendeletében megengedi, hogy a 16 éven felüli gyerekeket, ha főbenjáró bűnt követnek el, már ki lehet végezni -, nem merült fel a teljes cigány gyermeknépesség elvétele szüleitől.

Az okokat keresve szintén Tóth Péter mondatait idézzük: „Bátran kimondhatjuk: a rendelkezések nem öncélúan voltak kegyetlenek, a felvilágosodás korszaka valóban hitt abban, hogy az ember nevelhető és nevelni is kell. A cigányokra - Európa „vadembereire” - pedig az állam vezetőinek meggyőződése szerint nagyon is ráfért a nevelés.”²⁹

A III. fejezetben a családoktól elvett, nem cigány parasztokhoz és iparosokhoz elhelyezett gyermekekkel kapcsolatos forrásokat közlünk. E források legnagyobb értéke a bőséges személynévanyagon túl a cigány és nem cigány (magyar, vagy más ajkú család) családok, mint nevelt gyermekek és nevelőszülők kapcsolatának dokumentálása. Ebben a fejezet közöljük az országosan is ismert Hont megyei cigányper kivégzettjeinek árváival kapcsolatos zalai iratokat is. A perről és a kapcsolódó iratokról a forrás kommentárjában bővebben olvasható. Itt csak azt a lényeges új ismeretet említjük, hogy az emberevéssel meggyanúsított, és II. József utasítása ellenére is kivégzett cigányok gyermekeit többnyire Beregbe és a déli, Zala megyén kívül ma más országhoz tartozó Szerém, Zágráb, Pozsega és Varasd vármegyékben, tehát - Bereget leszámítva -

²⁸ Zala megyében 1773 és 1786 között egységesen 5 dénárt számoltak naponta és személynként, ami 1625 után megfelelt a 3 krajcárnak, illetve az 1 garasnak.

²⁹ TÓTH P. 2006. 53. p.

Honttól messze eső megyékben helyezték el. Zala vármegyébe tíz, vagy tizenkettő gyermek került, későbbi sorsukról még nem tudunk.

Perek és perekkel kapcsolatos iratok

A perszövegek történeti forrásként való értelmezésekor a cigányság története szempontjából az első kérdés: kire is vonatkozik e forráscsoport, s milyen korlátai lehetnek e forrástípus felhasználásának? A cigánysággal kapcsolatos eddigi perszöveg közlések közül³⁰ a legfontosabbnak Nagy Pál forrásközlései tűnnek. Ő a 16-18. századi periratokból ad közre egy válogatást két kötetben.³¹ Ebből a két kötetből, s más forrásközlésből is látható, hogy a perek közül az „cigányper”, melyben cigány etnikumúként meghatározott a per valamely szereplője.

Az egész 18. századi cigány társadalomra vonatkozóan azonban nem, csak annak a jogszolgáltatás elé került rétegére adnak hiteles adatokat e szövegek.

A perszövegek korlátozott felhasználási lehetőségeinek további okai:

- A cigánysággal kapcsolatos perek az életnek csak azon a területéről, és azon jogviszonyok közt keletkezettek, melyek jellemezték a korabeli cigány valóságot. Így például nem találunk birtokpert, örökösödési pert, csak kisebb értékű vagyron elleni bűncselekményeket (lopás, garázdaság) és a szabadosabb életmóddal kapcsolatos eseteket (paráznság, káromkodás, részegség, stb.). Ezekben a bűnügyekben mindig megjelennek a nem cigány kapcsolatok is. Az sem véletlen, hogy a jóslással, kéregetéssel foglalkozó cigány asszonyok is feltűnnek a boszorkányperekben.

- A peres eljárásoknak a 18. században nem volt etnikai jellegük. A vádlottak nemzetiségét, vallását, családi állapotát ugyan regisztrálták (ahogyan a tanúké is), de ezt nem vették semmilyen módon sem figyelembe az eljárások során.

Mária Terézia és II. József uralkodása alatt keletkezhetek volna perek a cigányság életmódját megváltoztató utasítások végrehajtása során, azonban erre nem volt lehetősége a cigány családoknak, lévén a vármegye vezetése hajtotta végre az utasításokat, s ezeket perben vitatni sem jogalapjuk, sem anyagi lehetőségük nem volt. Így az ilyen ügyekben csak néhány panaszos levél keletkezhetett, keletkezett.

A cigányság esetében tehát polgári peres eljárásra csak kevésbé számíthatunk, leginkább néhány városi, jobb módú cigány család esetében, a cigány személyeket érintő peres ügyek többsége büntetőper.

Fontos kérdés a peres ügyek tekintetében a vajdaság intézményének kérdése. A Mária Terézia kori rendeletek egyértelműen a vajdaság megszüntetését és a cigányok falusi, városi bíró „pálcája alá” vettetését írták elő. Az 1773-as össze-

³⁰ MEZEY B. 1986. 129-131. p.

³¹ NAGY P. 2000; 2002.

írásokból látható, hogy ez erős elvárás volt, néhány kivétellel mindenkinél a falu, város joghatósága („*loci judicii subjectus est*”) vagy „*a bíró pálczája alatt*” megjelölés szerepel. Azonban a perszövegek és a perekkel kapcsolatos iratok (például Turba vajda ügye³²), a vármegyéhez küldött kérelmek, folyamodványok mind arról tanúskodnak, hogy ez az összeírási bejegyzés nem általánosan érvényes állapot, a vajdaság intézménye, a hozzá kapcsolódó cigány jogszokások általánosan ismertek, elfogadottak.

A büntetőperek, a nagyobb jelentőségű ügyek azonban nem kerültek a falu bírāja és esküdtjei elé. Azokat a megye törvényszéke tárgyalta, ha azok sem az úriszékek, sem a privilegizált városok hatáskörébe nem tartoztak.

Az úriszék illetékessége akkor állt fenn, amikor a cigány személyek a földesúr jobbágyságai voltak, vagy a földesúr joghatósága alá eső területen folytatták a per tárgyát jelentő cselekményt.³³ A területi elv fontos körülmény a cigánysággal kapcsolatos perek vizsgálatánál, hiszen az úriszék elé került esetének nagy része nem az úriszék területén élő, hanem éppen oda vándorolt cigány közösségek cselekedeteit tárgyalta. Sőt, a bűnözésből élő személyek, bandák – legyenek azok magyarok, cigányok, horvátok, legyenek nemtelenek, vagyonuk vesztett nemesek, szökött katonák, legyenek tolvajok, rablók, orrgazdasággal foglalkozók, csalók – illetőségét, eredeti lakhelyét bajos is volna kideríteni, hiszen éppen a mobilitást használják (sokféle álnevükkel együtt) egyik védekezési, megélhetési stratégiaként.

Két érdekes, a cigány közösségek integrációjára fényt vető jelenség is kirajzolódott a források átnézése során:

1. A cigány származású vádlottat az esetek egy, nem jelentéktelen részében más, cigány közösségbeli vádolta be, és a vádlottat a településen élő nem cigány lakosok védték meg. Az eljáró szolgabíró, esküdtek igyekeztek felderíteni az orgazdákat, így kifaggatták a vádlott személyt, aki maga mentése, kényszer hatása, büntetése csökkentése, vagy bosszú okán vádolta be a másik cigány félt. Őt viszont nem cigány üzletfelei (például a kocsmáros), falubelijeit védték, azaz kirajzolódik egy – mai nyelven szólva a „szürkegazdaságot” mutató - gazdasági, kereskedelmi kapcsolatrendszer.

2. A bevádolt cigány személyt a nem cigány lakosok helyes életvitelüként ismerik. Jó ideje a cigány családot, közösséget, annak belső autonómiáját elfogadják, bár nem üzletfelek, nincsenek szorosabb gazdasági kapcsolatban – mint az előbbiek -, de néhol munkakapcsolatban is vannak. Ezért védik őket. A vádlott tudatában van elfogadottságának, és ezért igyekszik megfelelni befogadó kö-

³² Lásd: IV. 5. sz. forrás.

³³ A XVIII-XIX. századi úriszék hatásköréről KÁLLAY I. 1985. 52-85. p.

zössége elvárásainak. Ezért kemény kézzel vezeti saját közösségét, illetve nem tűr meg más, rivális cigány közösséget a település közelében. A vádló cigány ezekben az esetekben többnyire olyan, akit a településről az illető cigány elzavart, illetve akivel nem tudott üzletet kötni.

Figyelmet érdemlő, hogy az ilyenként említett cigány személyek (forráskötünkben az egeraracsai Turba János vajda, a zalaegerszegi, az uradalommal is kereskedő Burka, a gellénházi Horváth Ferenc) és családjaik integrálódtak a helyi társadalomba, s hogy velük szemben előítéletesség nem alakult ki. Az asszimilációnak viszont sem a befogadók, sem a befogadottak részéről nem találtuk szándékát.

A vármegyénél kezdeményezett kisebb eljárások

A vármegye vezetéséhez – alispánhoz, szolgabírókhoz, közgyűléshez, törvényszékhez – több olyan kérelem, folyamodvány íródott, melyet a megyei közgyűléseken megtárgyaltak, s mely kapcsán intézkedéseket tettek.

Ezen túl a helytartótanácsi rendelkezések vármegyei végrehajtása során keletkeztek még kisebb megoldandó ügyek (mint például körözött személyek keresése kapcsán). Ilyenre példa a ló tartás szabályozó rendelkezés ellen felszómláló Árvai János és Gercse Ferenc sümegi cigány kovácsok kérelme ló tartásának engedélyezése ügyében.

Ezek egy része nagyobb üggyé vált, peres eljárást indított el, általánosabb rendelkezést indukált, más részük azonban a település (falu, mezőváros) joghatósága közbevetésével, esetenként közvetlenül a szolgabíró által intéződött el. Némelykor nem a vármegye joghatóságához tartozó, de a vármegye közbenjárását kérő folyamodványok is születtek. Ilyen például Zalaegerszeg mezőváros és birtokosa, a Veszprémi Püspökség cigányokat is érintő, kötetünkben utolsó iratként közölt beadványa, amelynek elintézésére vonatkozólag nincs több adatunk, de valószínűleg informális vagy formális módon közbenjárt a megye vezetése.

E forráscsoport értéke elsősorban az, hogy az általános összeírásoknál, a sajátos eljárású peres ügyeknél sokkal közvetlenebb, plasztikusabb módon mutatnak be egy-egy élethelyzetre, gazdasági kapcsolatra, szociális viszonyra rámutató jelenséget. Példaként a nem ebben, hanem a gyermekkel kapcsolatos iratokat egybefoglaló tematikus csoportban közölt forrást, az egerszegi orvos, Simonffy István levelét említem, ahol az ő panaszából kiderül, hogy az egerszegi árva és cigány gyermekeket is neki kell a vármegye szűkösnek vélt költségén gyógyítania (míg más járásbéli kollégáinak kevesebb ilyen ügyfele van).

Történelmi pillanatkép a zalai cigányság 18. századi állapotáról

Bár nincs módunk alapos történeti áttekintést adni az átnézett és itt közölt források alapján, fontos rávilágítanunk néhány jellemző folyamatra, tovább vizsgálандó kérdésre.

Jelenlét, letelepedettség és vándorlás

A cigányság történetének leggyakrabban feltett kérdései között mindig elhangzik: mikor jelenik meg és telepedik le a cigányság egy adott területen. Esetünkben is felvetődik a kérdés: mikortól beszélhetünk zalai cigányságról, értelmezhető-e e fogalom, vagyis mikortól van kontinuus cigány népessége a megyének?

A forrásadottságok miatt a cigány népesség létszámára vonatkozóan eddig csupán a század második feléből, elsősorban a Mária Terézia kori összeírásokból vannak adataink. E források szerint Zalában a 18. század második felében 1,5-2 ezer főre tehető cigány népességet találunk, ami a 100 ezerre tehető³⁴ Zala megyei népességének nagyjából 1,5-2 %-a. A zalai cigányság – földje nem lévén, vándoriparból, kereskedésből, szolgáltatásokból fenntartva magát – sokkal mobilisabb ekkor más zalai etnikumoknál, de e mobilitás nem feltétlenül áll szemben a letelepedettséggel. A vásárokra járás, a faluzás, kéregetés, vándoripar azoknál a családoknál is jellemző tevékenység lehetett, akik az év nagy részét egy településen töltötték, ekkor valószínűleg a közeli településeket járhatták be. Erre vonatkozóan kötetünkben is közöltünk forrást (pl. a már említett Kozák Nótár ügye), de a téma további gazdasági adatok gyűjtését követően, alaposabban körüljárandó. A letelepedettség tehát meglátásunk szerint a cigány közösségek vonatkozásában azt jelenti, hogy a közösség állandó lakhelyen tartózkodik hosszabb ideig (több hónapig, évig) házban vagy kunyhóban, az őt befogadó közösség ismeri, számon tartja, társadalmi és gazdasági kapcsolatokat létesít vele. A vándorló életmódú közösségek csak rövid időt töltenek egy-egy településen, többnyire sátorban laknak, nem igyekeznek megismerni a befogadó közösséget, csak a munkákat végzik el a lehető leggyorsabban és legegyszerűbben. Ennek megfelelően a már említett, idénymunkára több hónapra egy településen vagy uradalomban megtelepedett cigányokat letelepedett életmódot élőknek tekinthetjük. A letelepedés folyamata minden bizonnyal sok közösségnél a 18. század második felében indul el, erre való törekvés jeleit láthatjuk néhány forrásban. Például a lengyeli Horváth családról, kiről az őket befogadó gellénházi Nemes István nemes így vall: „ *hogy a kérdésben lévő ujj pol-*

³⁴ A II. József kori, 1784/87-es népszámlálás idején 115.928 főt írtak össze, a feldolgozott 1773-dik évi cigány összeírásaink pedig ennél tíz évvel korábbiak.

gárok nem csak még egy nyáron Tuboly Gábornál laktak, de az után is egy télen a falu tsordásánál, azután másoknál is, összveséggel pedig két esztendőig még Gellénházán laktak. Mindenkor jámborul, kártétel, tolvajság nélkül éltek, senkitül felőlük rosszat hallani nem lehetett, sőt el jöveletek s Lengyelben lett meg telepedések után is minden ember azt mondotta, hogy inkább tartanak a zsellérségben magoknál ezen ujj polgárokat, mint némelly magyarokat, mert ezek semmi kárt nem tesznek, velek veszettség nintsen.”³⁵ Vagy az a Kozák Nótár, aki vándoriparral keresi kenyerét, 2-3 napig van csak egy településen, de „aki is kívánnya, hogy Pusztá Csáfordon adgyam néki lakást, melyet is ígértem, de nem mostan, hanem midőn foghom tapasztalni, hogy magokat jól viselynek, akkor házat és állandó lakást reminyheti, addig is hogy semi bánatódása ne legyen neki és hogy én az M[éltóságos] Uraságh részéről bé fogatam.”³⁶

Azt, hogy a 18. század második felében Zalában tartózkodó, élő cigányság mekkora hányada telepedett le, nem tudjuk. Arra viszont, hogy él ebben az időszakban letelepedett cigány Zalában, van adatunk. Néhány periratban (az itt közöltek közül az egeraracsai Turba vajda, vagy a sümegi Árvai család, vagy az előbb említett Horváth család), a település nem cigány (befogadó) lakosaitól felvett vallomások a bizonyítékok.

A zalai cigány közösség számbavételeinél 1768-ban és 1773-ban pillanatfelvételek készültek (történeti értelemben), tehát az összeírás alkalmával tapasztalt állapotokat mutatták. A vándorlásra vonatkozó adatok e forrásokban csekélyek, viszont a két összeírás összevetése ad némi, inkább csak becslésre alkalmas támpontot. 1768-ban 209 településen 1746 lelket, 1773-ban 223 településen 1679 lelket számoltak, vagyis a két, egymástól nem távoli összeírás hasonló arányokról számol be. Az 1773. évi helységnévtárban, a Lexikon Locorumban 510 zalai települést³⁷ említenek, a II. József kori népszámláláskor 640-et.³⁸ Az 1773-ban összeírt 233 település a Lexikon Locorumban összeírt települések 45, a II. József kori településszám 36%-át teszik ki, vagyis a települések több, mint harmadában élt ekkor cigány lakos. 1773-ban, a megye északi részén, a szántói és tapolcai járásban, illetve a kapornaki kisebb járásban nagyobb, 60% körüli, a kapornaki nagyobb járásban és a Muraközben kisebb (30% körüli) az összeírt cigányok lakta települések aránya.

A megyén belüli vándorlásra utaló adat (de nem a tényleges vándorlást mutató), hogy 54 olyan településről tudunk az 1768-as összeírásból, mely nem

³⁵ Lásd: IV.6.3. forrás.

³⁶ Kalbrenner András tisztartó bizonyáslevele 1779. Lásd: V.6.11. forrás.

³⁷ Lexikon Locorum Regni Hungariae Popolosorum Anno 1773 Officiose Confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, Hornyánszky, 1920.

³⁸ Ez tűnik a pontosabb adatfelvételnek. Lásd: DÁNYI D. – DÁVID Z. 1960. 250-271. p.

fordul elő cigány család lakhelyeként 1773-ban, illetve 68 településen csak 1773-ban jelentek meg a cigány lakosok. Tehát a cigányok lakta települések negyedében (1768-ban 25%-ban, 1773-ban 30%-ban) változott a két összeírás között az etnikai összetétel. A települések háromnegyedében a nevek és életkorok összevetésével vizsgálható majd meg (s ellenőrző forrásokként más korabeli névadatok bevonásával), hogy ott ugyanazok a családok maradtak-e. Most csak annyi látható bizonyosan, hogy van állandó cigány lakosság a települések kétharmadában.

A – legalábbis időlegesen – letelepedett cigány családok számát a lakhatás körülményeire vonatkozó adatokból is meghatározhatnánk, de az 1773-as összeírásokban a lakhatás adatai eléggé sematikusak, csak ritkán adnak bővebb információt arról, hogy a faluban vagy a falun kívül van-e háza a családnak. Az egyéb források alapján a vártnál jóval kevesebben élnek 1773-ban sátorban, a falun kívül. Ennek lehet oka az is, hogy az összeíró az összeírtak bevallása szerint írta be a hatalom által is vágyott állapotot. Mindenesetre, ha ritkán is, vannak konkrét megjegyzések az 1773-as összeírásban a faluba integrálódásról: van, akinek most épül a háza, van aki a falu közepén lakik. Vannak családok, például a sümegi Árvai, a kanizsai és a zalaegerszegi Burka család, akik esetében 19 és 20. századi adatokból gyanítható a kontinuitás, de ez még vizsgálandó kérdés.

A tartós letelepedés szándéka – amit a hatalom kikényszerített asszimilációval kívánt elérni – függött a cigány család megélhetési stratégiájától és a zalai településeken adódó gazdasági lehetőségektől. Most erre a kérdéskörre vetünk egy pillantást.

Gazdasági szerep és megélhetési stratégiák

A cigányság mobilitását segítette, letelepedését gátolta, hogy megélhetésének legfőbb forrása – földje nem lévén – nem a paraszti munka volt. Túlnyomó többségük kovácsként (*fabrilem*) – kovács, aprólékos kovács, edényfoltozó és kolompár mesterségét gyakorolva – fordul elő a forrásokban, akik persze több lánbon állnak megélhetésüket illetően. A kovácsolás mellett hegedülnek (*fidicen*), állattal (leginkább lóval, de néha ökörrel és tinóval is) kereskednek.

A lóval kereskedést – nyilvánvalóan a vándorlás megfékezése, akadályozása céljával – az államhatalom tiltotta, ennek ellenére, vélhetően gazdasági szükségességek miatt, a vármegye településein ezt nem kifogásolták, sőt, egyes uradalmak (például az egerszegi uradalom Burka Mihály esetében) kereskedtek is cigány lókereskedőkkel.

A parasztgazdaságokban vagy az uradalmakban való bérmunka is leginkább kézműipari vagy állattartással kapcsolatos (kovács, lakatos, teknővájó, kanalas, illetve göbölös, csordás, ostoros, lovász fordul elő). De vannak meszelőt kína-

lók is. A vezetéknevekben a Gőbölös, Kolompár, Szappanfőző foglalkozásnév fordul elő gyakran. A kötetben közölt forrásokban más foglalkozás-megjelölések (szűrszabó, csizmadia, molnár, stb.) csak a cigány gyermekeket nevelő nem cigány iparos családoknál fordulnak elő.

A cigány asszonyok, gyermekek, öregek leginkább kéregetéssel, koldulással (*mendico*), faluzással (apróbb munkák elvégzésével a parasztportákon) kerestek kiegészítő jövedelmet (bár néhol, kovácsmunka híján, vagy zenélésre nem alkalmas böjti időkben jobbra a természet nyújtotta lehetőségeken túl a kéregetés tarthatta fenn a családokat). Van azonban mezei (idény) munkákat végző (*labore manuali; labore rusticano*), szolgálólány (*ancilla*) is köztük.

Az összeírások sematikusan fogalmaznak, de még ezekből a sematikus fogalmazásokból is kiderül, hogy nagyon kevesen végeztek paraszti munkát, csak pár családnak volt földje, de ezek sem nagyobbak 1/8 teleknél. Bérelt földje lehetett még néhány családnak: „*Görcsi Istoknak egy hold fölgye vagyon kukoricza alá valo.*”³⁹ E kis zsellérbirtokokat vélhetően a falvakba elszegődött cigány kovácsok vagy pásztorok illetményeként kapták.

Az, hogy a mezei munka csak kevésbé van jelen a cigány közösségek életében a 18. század második felében, nem a vándorló életmódból adódik csak, hanem a korábbi földtelenségből fakadó nehézségekből is. Az iparral, kereskedelemmel foglalkozó cigány közösségeknek – föld híján – nem is volt módja megtanulni a földművelés jobbágyi gyakorlatát, igénye sem támadt a föld iránt. Így nem csoda, hogy a cigányok a zalai összeírásokban csak házas vagy házatlan zselléreként fordulnak elő, s az sem, hogy az egerszegi cigányok a lókereskedés tilalma okán írt kérelmükben – igaz, az engedélyezett szarvasmarhatartás tekintetében – a gazdasági ismereteik és lehetőségeik hiányára hivatkoznak.

Az iratokból látható, hogy a faluban élők a falu beilleszti saját gazdasági életébe, a „*bíró pálczája*” alatt részt vesznek a közmunkákban. Példa erre a mindszentkállai Gercsi István családjáról 1772-ben felvett összeírási ív: „*Az földes uraságnak győjteni ell hajtyák s migh benne tart ell nem bocsátyák és ha lovaik vannak üres hordokat is hordanak Badacsonra.*”⁴⁰ A dörögdi Kardos János és Kardos Mihály családjáról szóló 1772-es leírás érzékletesen mutatja be a letelepedett, befogadott, a falu életébe beillesztett, azaz integrált cigány család képét: „*Dörögdi helységben Kardos János, felesége Czipi Kata, Kardos Mihálnak feleségi Görcsi Judka jó házakban lak[na]k az falusi házak rendiben napkeletre az rétek felől Méltóságos Talliánné Asszonyom fundusán. Kukoricza földet adot felében, más földgyök nincsen, rétet semmit sem. Kovácsi mesterséggel és hegedüléssel töltik idejeket. Kész pénzt nem*

³⁹ Lásd: Monostorapáti, II.2.2. forrás.

⁴⁰ Lásd: Mindszentkállya, II.2.1. forrás.

fizetnek, hanem csak levél hordozást, győjtést, széna hordozást, egy szóval mire kívántatik hajtyák.”⁴¹

A megélhetés stratégiáját tekintve két folyamat rajzolódik ki, mindkettő érdemes több megyét is átfogó vizsgálatra.

Az egyik stratégia a kézművesség, a szórakoztatás (zenélés, jóslás) és a kéregetés, koldulás variációira épül. Célja alapvetően az adott helyen a megélhetés biztosítása, csak munka, kenyér híján vándorol tovább ez a család. A források alapján úgy véljük, hogy ahol a megélhetést alapvetően biztosította a kovácslás – például mezővárosokban vagy uradalmakban – ott a cigány család elindult a megtelepedés útján. Ahol nem, ott két út látszott: átállni egy másik, a letelepedés körülményei közt is megélhetést biztosító megélhetési formára, a zenélésre, vagy folytatva a vándorlást bekapcsolódni a vándoriparba és kereskedelembe. Véleményünk szerint a 18. század második felének végén megy végbe a zenész (mint csak kizárólagosan zenélésből megélő) cigányság és a zenélésről lemondó kovács cigányság különválása egymástól, amit a vármegye is elősegít az olyan rendelkezésekkel, mint a jobb cigány zenészek összeírása és megtartása, a rosszabbak ellehetetlenítése eszközeik elvételével.⁴² A század közepén még sok család úzi alkalmanként mind a két mesterséget. Az itt is közölt 1768-as összeírásban csak együtt fordul elő a kovács („faber”) és a hegedűs „fidicen”, külön nem találunk csak hegedüléssel foglalkozót.

A másik megélhetési stratégia a kereskedelemben – elsősorban a lókereskedelemben –, való részvétel, mely alkalmanként az uradalmak megbízásából is történhetett. Ez a kereskedelem és azzal összefüggő, vásároknál kínált szolgáltatások (jóslás, jövendőmondás, apróbb szolgálatok) mobilisabb életmódot feltételeznek. E tevékenységről nem szól sok forrás, de a perszövegekből levonható a következtetés: a rendeletek adta keretek nehezítették e kereskedő tevékenységet, a letelepedés folyamata e családoknál nem, vagy nehezebben indult el.

A kereskedelem az a foglalkozási ág már ekkor is, mely hamar összekapcsolódhatott a kor szürke- és feketegazdaságával. Alapvetően ennek a folyamatnak sincs etnikai jellege, nem cigány elkövetőket is találunk szép számmal, azonban a vándorló cigány közösségek közül az erre specializálódottak gyorsan mozogtak, több vármegyének is bejárták vidékét egy-egy esztendőben.

Azonban a kereskedésből élő közösségek is integrálódhattak – mint az a fenn említett egerszegi példa, Burka Márton kovács és lókereskedő gazdasági kapcsolata a uradalommal is jól mutatja – a helyi gazdasági és társadalmi környezetbe.

⁴¹ Lásd: Dörögő, II.2.5. forrás.

⁴² Lásd: I.1. forrás.

Integráció és asszimiláció

A letelepedés vagy vándorlás kérdése a magyar társadalom, a zalai falvak és városok népe szempontjából az integráció vagy asszimiláció (esetleg a teljes elutasítás) kérdéseként merült fel. Az itt közölt és a válogatás során áttekintett források nem szólnak teljes elutasításról. Az integráció és (vagy) asszimiláció kérdéséhez viszont sokféle forrás ad adalékot. A központi utasítások egyértelműen a jobbágyság közé való teljes beolvasztást, az etnikus különállás felszámolását tűzték ki célul, ezt várták el a vármegyétől is.⁴³ A perszövegek, kérelmek⁴⁴ viszont arról tanúskodnak, hogy a települések integrálták a cigány közösségeket, azaz a cigány családok befogadásakor nem kívántak beleavatkozni a befogadottak belső ügyeibe, sem megváltoztatni tevékenységük jellegét. Nem kívánták vándoriparuk, vagy épp a lókereskedés feladását, a központi rendelkezésekkel ellentétben elfogadták a vajda hatóságát (de a falu, város bírása alá vetetten). Nem kívánták a közösség vallási szokásait sem megváltoztatni. Bár a cigány közösségek mindegyike katolikus volt minden összeírás szerint, a katolikus vallásgyakorlatra semmilyen adatunk nincs, vallási kihágásokkal kapcsolatos bűnügyek a cigányok részéről – a nem cigány lakókat is érintő paráznságon kívül – nem kerültek elő. A településeket az erkölcsi normák, az ezen alapuló szokások tisztelete mellett elsősorban a hasznosság érdekelte a cigányokkal kapcsolatban.

Az integráció egyúttal az egyik fél által sem kívánt etnikai keveredést nem szorgalmazta. Vegyes házasságra utaló adatunk ugyan van az összeírásokban, de ezek száma csekély, s nem tudni, hogy hogyan, milyen közösségi részvétel mellett jöttek létre. Az integráció azonban elősegítette a gazdasági kapcsolatok kialakítását.

Életmód és szociális helyzet

A cigány családok életmódjáról itt közölt forrásainkban sok szó esik, de ezeket az adatokat jelentős fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen sok esetben az elvárt életmódot tükrözik, mintsem az éltet. A központi rendelkezések nyomán létrejött 1773-as cigányösszeírás életmódra vonatkozó adataiból a mennyiségi adatok nem feltétlenül valósak, bár leszámolhatóak, mégsem tudhatjuk, hogy hányan kereskedtek lóval, hányan ettek döghúst, stb. Viszont az előforduló fogalmakból kirajzolódik egy, a korabeli szegénység életmódjának jegyeit is mutató cigány életmód, mely megszüntetendő, átalakítandó. Azonban az is kiderül az összeírásokból, illetve a perszövegek életmódra vonatkozó részeiből, hogy a

⁴³ Lásd: I. fejezet rendelkezései.

⁴⁴ Lásd: a IV. és V. fejezet forrásai.

18. századi zalai cigányság is differenciált: anyagi körülményeit, mesterségét, vándorlási szokásait és életmódja más területeit illetően. Ennek ellenére a cigányság nagyobbik felét kitevő szegény, zsellérsorban élő, mások (sokszor nemeselek) levetett ruháit rongyosságig hordó, gyermekeit cigánymódra nevelő, meztelenül járató (ez nyilvánvalóan csak a kisgyermekekre vonatkozik), szegénysége okán döghúst is fogyasztó („*ha volna, ennék*”) életmódja a jellemző. A cigány módra nevelésről bővebbet nem árulnak el a források, de az idősebb fiúknál többnyire apjuk mesterségének elsajátítását, és család többi tagjánál a kol-dulást, faluzást jegyzik fel ezzel kapcsolatban.

A cigány családok viselete

A cigány családok viseletére elsősorban a cigány összeírásokból kapunk adatokat. A viseletre rákérdező 1772-es és 1773-as összeírások vonatkozó rovat szövegekből kitetszik, hogy a kor szokásainak és vagyoni helyzetüknek megfelelően, leginkább szegényesen (*leceo, misere*) öltözködtek. Az összeírások a viselet tekintetében arra összpontosítanak, hogy a család mennyire asszimilált a viselet terén is: cigány módra (*more Zingarorum*) vagy helyi lakosok módjára (*more incolarum*) öltözködik-e. Gyakori (a férfiaknál) a *clamide* (ing) és a *coturnis* csizma viselete, előfordul a *tunica, pall, caligis* (valamilyen bőr lábbeli, de ebben a korban jelenthetett bőrnadrágot is), viseletdarabok említése és a gyermekek lepedővel való „öltöztetése” (*tela tectae incedunt*).

Az eddigi adatok szerint ekkor nem beszélhetünk csak az etnikumra jellemző viseletről, csupán az a szabadabb viseleti mód tűnik fel, mely nem figyel a magyar közösségekben létező vallási, szokásjogi megkötésekre. Ez főleg olyankor tűnhetett fel, amikor az öltözködési normákhoz mereven ragaszkodó közösség mellett éltek. A cigány férfi, ha hozzájutott, viselhetett paraszti, polgári, kismesi öltözéket is. „*Magyarós hitván ell hant mentekben csizmába is járnak; Szűrben nem járnak, hanem viselt mentében, csizmában.*”⁴⁵

Az asszonyok viseletéről sem tudunk sokat, de az több helyütt előfordul, hogy fejkötőt „kőcöle”⁴⁶, azaz nagyobb kendő nélkül viselnek. *Feleségeik kőczok nélkül magyar fejkötőben járnak.; Feleségeik magyar fejkötőt [viselnek] kőcöke nélkül.*

A fejrevalók esetében több helyen (perszövegben, rendeletben és összeírásban is) előfordul a *fedél* viseletének tilalma és a magyar módra hordott *kőcöle* viseletének szokása. A *fedél*, a cigány fejfedőviselet formájára e korból nincs még adat,

⁴⁵ Lásd II.2.2. Monostorapáti Görcsi Istók és családja; II.2.3. Kővágóörsi Boronyai István és családja.

⁴⁶ Lásd a glosszáriumban: *kőcöle*.

de tilalma jelentheti azt, hogy az arcot is részben vagy egészben elfedő, így az azonosítást megnehezítő fejfedési módról lehet szó, ezért tilthatják annyiszor.

A gyermekek „lepedőben”⁴⁷ hosszú ingben, de gyakran meztelenül járhattak a források szerint.

Adatok cigány családok táplálkozásának egy speciális területéről

A cigány családok táplálkozásáról csak egy sajátos, speciális adatsor áll rendelkezésünkre: csak azt tudjuk, éltek-e az elhullott állatok húsának evésével. A döghús evését elsősorban egészségügyi okokból tiltották – a gyakori járványok miatt –, de a tiltás hatásfokát nem ismerjük, illetve csak annyi derül ki a forrásokból, hogy kevesebben vallják be 1773-ban, hogy esznek, mint akik nem. Néhány elszólás („ennének, ha volna”) szerint ettek, vagyis ez a korabeli cigány táplálkozási szokásoktól nem idegen.⁴⁸ Ezen túl nincs adat más táplálkozási szokásokról, bár vélhetően minden elérhető táplálékkal éltek.

Ezen rövid áttekintés is jól mutatja, hogy a források adatainak részletes feldolgozásával, más megyék hasonló forrásainak összevetésével rajzolható meg pontosabb kép a cigány közösségek újkori életmódjáról, s a források az életnek nem minden területére világítanak rá. Reméljük, az alább közölt források és a forrásokhoz megadott információk sokakat ösztönöznek majd a zalai, a magyarországi cigányság életének pontosabb megismerésére, sokak kerülnek közelebb a múlt által is e magyarországi etnikumhoz.

⁴⁷ Közelebről nem ismert módon viselték, egy vászonlepel lehetett.

⁴⁸ Itt fontos megjegyeznünk, hogy a döghús evés ebben a korban, de későbbi korokban is nem csak a cigány etnikumra jellemző.